

Правосвідомість як філософсько-правова категорія: історичні та сучасні інтерпретації

Олексій Дмитрович Базаєв*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розвитку комплексного розуміння правосвідомості як багатовимірного феномену, створення теоретичної основи для ефективних практик правового виховання та правової соціалізації, поглиблення знань про механізми формування та функціонування правової системи. Попри значну кількість досліджень, присвячених правосвідомості, в науковому дискурсі досі відсутня єдина, всеосяжна модель, яка б адекватно описувала цей багатогранний феномен. Відсутність такої моделі ускладнює подальший розвиток теорії права та філософії права. Сучасні студії дедалі більше свідчать про те, що правосвідомість є інтегрованою суспільно-правовою категорією. Тобто вона не обмежується лише філософсько-правовим дискурсом, а охоплює також психологічні та соціальні аспекти. Це ускладнює завдання наукової розвідки, водночас відкриваючи нові перспективи для наукового аналізу. Мета роботи полягає у виявленні та розгляді еволюції наукових підходів до розуміння правосвідомості. Такий аналіз дає змогу визначити ключові етапи в розвитку розуміння поняття «правосвідомість», ідентифікувати домінуючі парадигми та концепції, проаналізувати взаємозв'язок філософських, психологічних та соціологічних аспектів правосвідомості, виявити невирішені проблеми та перспективи подальших досліджень. Методологічні аспекти дослідження передбачають: історичний аналіз (вивчення еволюції поняття правосвідомості в контексті розвитку філософії права та правознавства), порівняльний аналіз (зіставлення різних теоретичних підходів до розуміння правосвідомості), міждисциплінарний підхід (інтеграція філософських, правових, психологічних та соціологічних методів дослідження). Це дозволяє проаналізувати динаміку еволюції поняття: від античних філософських концепцій до сучасних соціокультурних інтерпретацій; зрозуміти зміну акцентів: від морально-філософських аспектів до психологічних, соціологічних та культурних; виявити вплив історичних контекстів: як змінювалося розуміння правосвідомості в різних соціокультурних умовах. Результати дослідження дають змогу визначити такі ключові тенденції: плюралізм інтерпретацій; відсутність єдиного визначення та різноманіття підходів до аналізу правосвідомості; міждисциплінарність досліджень; взаємодія філософії права, соціології, психології та інших наук у вивченні цього феномену; актуалізація проблем:

зростання інтересу до дослідження деформацій правосвідомості в умовах сучасних суспільних трансформацій. Висновки дослідження можуть бути використані як теоретична база для розроблення ефективних механізмів формування правової свідомості суспільства.

Ключові слова: правосвідомість; філософсько-правовий дискурс; трансформація; правова психологія; українській менталітет; деформація правосвідомості.

Legal Consciousness as a Philosophical and Legal Category: Historical and Contemporary Interpretations

Oleksii D. Bazayev*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of this study stems from the need to develop a comprehensive understanding of legal consciousness as a multidimensional phenomenon, to create a theoretical foundation for effective practices in legal education and legal socialization, and to deepen knowledge of the mechanisms of formation and functioning of the legal system. Despite a significant number of studies dedicated to legal consciousness, there is still no unified, comprehensive model in the scholarly discourse that adequately describes this multifaceted phenomenon. The absence of such a model complicates further development in the theory of law and philosophy of law. Modern studies increasingly demonstrate that legal consciousness is an integrated socio-legal category. That is, it is not confined solely to philosophical and legal discourse but also encompasses psychological and social aspects. This broad scope presents challenges for research while simultaneously opening new perspectives for scholarly analysis. The aim of this work is to identify and describe the evolution of scholarly approaches to understanding legal consciousness. Such an analysis allows for identifying key stages in the development of the concept of "legal consciousness", determining dominant paradigms and concepts, analyzing the interconnection of philosophical, psychological, and sociological aspects of legal consciousness, and revealing unresolved issues and prospects for further research. The methodological aspects of the study include: historical analysis (examining the evolution of the concept of legal consciousness in the context of the development of philosophy, law, and society), comparative analysis (comparing various theoretical approaches to understanding legal consciousness), and an interdisciplinary approach (integrating philosophical, legal, psychological, and sociological research methods). This enables an analysis of the dynamic evolution of the concept, from ancient philosophical concepts to contemporary sociocultural interpretations; an understanding of shifting emphases, from moral and philosophical aspects to psychological, sociological, and cultural dimensions; and an examination of the influence of historical contexts – how the understanding of legal consciousness has changed in various sociocultural conditions. The

research results identify the following key trends: interpretive pluralism – the absence of a single definition and the diversity of approaches to analyzing legal consciousness; interdisciplinarity in research – the interaction of philosophy of law, sociology, psychology, and other sciences in the study of this phenomenon; and problematization – growing interest in studying the distortions of legal consciousness in the context of modern social transformations. The conclusions of the study can be used as a theoretical basis for developing effective mechanisms to form society's legal consciousness.

Keywords: legal consciousness; philosophical and legal discourse; transformation; legal psychology; ukrainian mentality; distortion of legal consciousness.

Вступ

Феномен правосвідомості залишається важливим об'єктом філософсько-правових досліджень. Особливо гостро проблема розуміння механізмів формування правосвідомості постала у сучасній юридичній науці через зростання випадків прояву деформацій правосвідомості в українському суспільстві.

Правосвідомість набуває ознак інтегрованої суспільно-правової категорії. Традиційно правова свідомість досліджувалася у філософсько-правовому дискурсі, сучасний погляд на цей багатофункціональний правовий феномен містить також психологічний та соціальний аспекти. Доцільно простежити та описати генезу трансформації наукових підходів до розуміння правової свідомості з метою визначення перспективи подальших досліджень у цій галузі.

Актуальність статті зумовлена відсутністю єдиної загальнотеоретичної моделі, яка б охоплювала всі аспекти правосвідомості, незважаючи на зростання кількості досліджень цієї філософсько-правової категорії. Виникає потреба в детальному аналізі форм, елементів і функцій правосвідомості, а також у переосмисленні цього поняття в контексті сучасного наукового дискурсу.

Метою статті є з'ясування стану вивчення та опис генези трансформації розуміння філософсько-правового контексту правосвідомості від традиційних поглядів до сучасних інтерпретацій. Досягнення мети передбачає реалізацію таких завдань: здійснити аналіз сучасних досліджень науковців за окресленою темою; виокремити послідовні етапи в трансформації сприйняття поняття «правосвідомість»: від розуміння правосвідомості як морально-філософської категорії через поєднання понять «свідомість», «справедливість» та «право» в часи Античності, доповнення цього поняття «духовним» компонентом у добу середньовічної схоластики, розширення кола трактування правосвідомості як вияву активного аксіологічного акту індивідуума під впливом ідей природного права у німецькій класичній ідеології Нового часу, залучення психологічного дискурсу до розгляду

структури правосвідомості у працях дослідників із правової психології на початку ХХ ст., активне дослідження національно-ментальної складової правосвідомості українців після набуття Україною незалежності, вивчення дидактичного потенціалу правової свідомості та дослідження механізмів її формування через освітню систему в період активного державотворення в Україні у ХХІ ст. до дослідження широкого спектру деформацій правосвідомості у періоди суспільно-політичних криз постмодерного суспільства, які супроводжуються кризою міжнародного права. Такий широкий спектр розгляду інтерпретацій правосвідомості дає змогу розкрити синтетичний та діалектичний характер цієї філософсько-правової категорії.

Грунтовний філософсько-правовий аналіз генези дефініції правової свідомості надає Д. Забзалюк та визначає в ній «п'ять етапів: 1) ідеї античних філософів давньогрецької філософії та римської юриспруденції; 2) погляди мислителів схоластичного богослов'я періоду Середньовіччя; 3) міркування вчених-теоретиків Нової історії; 4) визначення та тлумачення правників ХІХ–ХХ ст.; 5) сучасне розуміння вченими-юристами» [1, с. 112]. Ми поділяємо такий ракурс розгляду розвитку трансформацій філософсько-правової категорії правосвідомості та вважаємо, що саме таке бачення генези філософських, правових, соціальних складників правосвідомості дозволяють описати інтеграційну природу цієї філософської дефініції. Отже, подальший розгляд трансформацій розуміння та інтерпретацій філософсько-правової категорії правосвідомості вважаємо за доцільне розглядати саме в такому дискурсі. Також погоджуємося з тезою Д. Забзалюка про діалектичне поєднання єдності й відмінності, взаємодії і суперечності права та правосвідомості. Цікавою є думка дослідника про суперечність між правом і правосвідомістю, які зумовлені насамперед різними критеріями оцінки правової поведінки та складністю ситуацій. У його розвідці акцентовано увагу на автономності права та правосвідомості, яка полягає в об'єктивному характері права та суб'єктивному характері правосвідомості [2].

Досліджуючи стан правосвідомості сучасного українського суспільства, Р. Зварич та С. Короєд визначають його як транзитний, а базисом для вибудови правосвідомості суспільства вважають таку філософсько-психологічну категорію, як свідомість, та наголошують на ролі власного регулятивного потенціалу правосвідомості через правову діяльність індивіда. Правосвідомість науковці визначають як «один з елементів механізму правового регулювання, особлива форма взаємозв'язку держави, права і суспільства, головні вектори якої спрямовані на гарантування розвитку і стабільності суспільних відносин та забезпечення прав і законних інтересів громадян» [3, с. 33].

І. Бахновська та А. Лалуєва зосереджуються на трактуванні природи правосвідомості через розгляд поняття «свідомість» на межі наукових знань психології, філософії та соціології. Авторки наголошують на провідній ролі морально-релігійної свідомості, інтелектуальної культури у правосвідомості, насамперед професійній правосвідомості юриста. Суперечливою вважаємо думку дослідниць про генетичну спадковість внутрішньої культури особистості та про те, що «правосвідомість має зв'язатися з релігійними нормами, вимогами Біблії» [4, с. 22], оскільки правосвідомість, у цьому випадку, ототожнюється лише з християнськими цінностями та певною кастою, що несе «ген внутрішньої культури». На наш погляд, філософсько-правова природа правосвідомості є універсальною та орієнтована на загальнолюдські цінності й природні права людини.

Розглядаючи термін «правосвідомість» з точки зору психологічної науки, варто звернути увагу на розвідку Р. Гринюка та О. Гуцуляка, в якій дослідники зосереджуються на аналізі доктринальних дефініцій правосвідомості та наголошують на можливості корегування стану правосвідомості суспільства засобами правової психології. Науковці зауважують, що формування свідомості індивіда відбувається у взаємозв'язку між законами формальної логіки та викликами життєвого досвіду, відзначаючи також значний вплив інформаційного середовища на правосвідомість сучасного суспільства [5].

Огляд літератури

Тема філософсько-правового дискурсу категорії правосвідомості постійно перебуває в полі зору сучасних науковців, які розглядають це багатогранне явище. Зокрема, дослідження соціально-психологічних аспектів правосвідомості наведені в наукових працях А. Бахновської, А. Лалуєва, Я. Богіва, Н. Бровко, О. Назаренко. Історичним та культурним аспектам розвитку правосвідомості, формуванню правової культури українського народу присвячені праці Є. Гетьмана, О. Данильяна, О. Дзьобаня, Р. Гринюка, О. Гуцуляка, Ю. Калиновського, Е. Кальницького, І. Коваленка, Д. Коваленка, В. Сухоноса.

Соціологічні дослідження, які розглядають вплив суспільства на правосвідомість, наведені в наукових розвідках Е. Сеїтаблаєва, С. Старикової, О. Ткалі, В. Кутового. У свою чергу, на психологічні та педагогічні аспекти правосвідомості звертають увагу в своїх дослідженнях Н. Ларіна, Д. Сніжко, О. Мінькович-Слободяник, В. Тимошенко. Критичний аналіз трансформацій правосвідомості представлений у дослідженнях Д. Забзалюка, Р. Зварича, С. Короєда.

Отже, багатогранність досліджень категорії правосвідомості дає змогу охопити як соціально-психологічні, так і культурно-історичні, соціологічні, пси-

хологічні, педагогічні, а також прикладні аспекти, що забезпечує комплексне вивчення цього важливого феномену. Проте, на наш погляд, недостатньо дослідженими є зміни філософсько-правового дискурсу щодо розуміння правосвідомості в історичному контексті.

Матеріали та методи

Під час дослідження були використані діалектичний та герменевтичний методи дослідження. Діалектичний метод у дослідженні використовувався для аналізу «правосвідомості» як явища, що розвивається та змінюється під впливом соціально-економічних, політичних та культурних факторів. Доцільність використання цього методу також убачається у виявленні протиріч у розумінні права на різних історичних етапах, що призводить до еволюції цієї категорії. Використовуючи діалектику, дослідник може: виявити та окреслити суперечності щодо різноманітних поглядів на феномен правосвідомості, наприклад, між уявленнями про право в Античності, Середньовіччі та в сучасну епоху, також діалектичний метод дає змогу зрозуміти динаміку змін у правосвідомості в контексті переходу від авторитарних до демократичних систем. Також цей метод допомагає визначити тенденції у зміні ставлення суспільства до права, що формують сучасну правову культуру. Через діалектичний метод дослідник зможе показати, як правосвідомість постійно розвивається, відображаючи суспільні зміни. У свою чергу, герменевтичний метод базується на тлумаченні письмових джерел, що відображають історичні, філософські та правові погляди різних епох. На нашу думку, використання цього методу є доцільним, тому що саме завдяки герменевтиці дослідник може інтерпретувати правові документи та тексти різних історичних періодів, адже саме в них закріплено уявлення про право, яке домінувало в суспільстві тієї чи іншої епохи, застосовувати лінгвістичний аналіз для розуміння значень і контексту використаних термінів у текстах. Наприклад, термін «правосвідомість» міг набувати різних значень у різних контекстах (філософсько-правовому, психофізіологічному, соціальному, етноментальному, дидактичному тощо). Лінгвістичний аспект герменевтики дає змогу дослідити етимологію та семантику понять, що становлять основу правових уявлень. Отже, герменевтичний метод дає можливість усебічно інтерпретувати тексти як джерела історичного та сучасного розуміння правосвідомості, відкриваючи доступ до прихованих сенсів і контекстів, що сприяли її формуванню й розвитку. Так, комбіноване використання діалектичного та герменевтичного методів дало змогу комплексно дослідити правосвідомість, розкрити генезу розуміння цієї філософсько-правової категорії, проаналізувати сучасні інтерпретації, побачити взаємозв'язок між соціальними змінами та філософсько-правовими уявленнями про

право. Матеріалами дослідження є доробок сучасних вітчизняних науковців, у якому відображено генезу дискурсу інтерпретацій поняття «правосвідомість» як філософсько-правової категорії.

Результати та обговорення

Філософсько-правова рефлексія феномену правосвідомості в історичному контексті

Категорія «правосвідомість» в Античному світі набуває філософсько-правових ознак у ідеях платонівського «позитивного права» та Цицеронівського «природного права». Середньовічна схоластика базувалася на ототожненні біблійних заповідей із законом. Правосвідомість середньовічного суспільства зазнала впливу «феодального» та «звичаєвого» права. Європейське поняття про правосвідомість формувалося значною мірою філософами Нового часу та доби Просвітництва через теорії соціального договору, прав людини та природні права, які знайшли відображення у доробку І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, Г. Сковороди та інших лідерів філософської думки того часу. Можна зазначити, що поняття про правосвідомість, яке базувалося на суто філософському розумінні категорії свідомості, починає набувати ознак філософсько-правового феномену. На початку ХХ ст. думки науковців щодо правосвідомості розвиваються, починає розглядатись соціально-психологічний аспект правосвідомості, дослідження якого відображено у працях Б. Кістяківського та Л. Петражицького.

Зупинимося на деяких положеннях досліджень, які присвячені проблемам вивчення правосвідомості як філософсько-правової категорії від історії до сучасних інтерпретацій у працях вітчизняних науковців.

Сучасні дослідники: А. Дем'яненко, М. Кельман, А. Луцький, О. Мурашин, С. Сливка, С. Старикова, В. Тацій, М. Черкас – погоджуються, що провідним напрямом вивчення категорії правосвідомості зазначено соціально-філософський, філософсько-правовий та психологічний аналіз.

Так, А. Шульга акцентує увагу на психологічному аспекті правосвідомості, а саме: виокремлює роль свідомості у біопсихосоціальній природі людини. На думку автора, можливо розрізнити динамічний та статичний аспекти правосвідомості, взаємодія яких знаходить відображення у правовому мисленні, обумовленому освітою та досвідом людини. Дослідження механізму свідомо-вольової поведінки особи, його етапи, розгляд структури формування мотивації правомірної поведінки, як «психологічного стрижня» правової поведінки дають підстави резюмувати про зміщення акцентів дискурсу філософсько-правової природи правосвідомості у бік психосоціального розгляду [6].

У свою чергу, І. Коваленко та Е. Кальницький пропонують розглянути феноменологічне дослідження правосвідомості й визначають правосвідомість як «актуальне обличчя права» та зауважують на наявності у кожного правового суб'єкта власних уявлень про правові норми, з позиції яких відбувається оцінка правових явищ. Автори наголошують на залежності практичної реалізації правосвідомості правової волі. Отже, правосвідомість трактується як «багатогранний феномен, ядром якого є воля, спрямована назовні, у практичну діяльність...» [7, с. 211].

На розумінні поняття «правосвідомість» через його діалектологічний характер побудована розвідка Д. Коваленко та В. Сухонос. Автори зосереджуються на розрізненні понять: «особистість», «людина» та «індивід», доводячи, що саме «особистість» являє собою суб'єкт та одночасно об'єкт правосвідомості. Формування правосвідомості дослідники вбачають у формуванні свідомості особистості та визначають такі складові цього процесу: фактор родини (соціальний статус батьків, принципи виховання), освіта, оточення, психологічний стан індивіда, наводячи фактори формування деформованої правосвідомості, а саме: свідомості злочинця. Такий розгляд теми правосвідомості переводить фокус сприйняття цієї філософсько-правової категорії у площину суб'єктивного сприйняття індивідом правової дійсності, що дає змогу сприймати «правосвідомість» не лише у позитивному висвітленні, аналізувати «правосвідомість» злочинця тощо [8].

О. Назаренко вказує на відсутність єдиного універсального визначення правосвідомості у розвідках вітчизняних науковців та зосереджується на розгляді різноманітних підходів до розуміння теоретико-правової характеристики, описі ознак та видів, розкритті структури й функцій правосвідомості як складного суспільно-правового явища [9]. Погоджуємося з висновком автора про зближення наведених у розвідці означень правосвідомості у положеннях про необхідність усвідомлення права, суспільному та індивідуальному характері цієї категорії, зверненні до правової психології та ідеології.

Етноментальні та цивілізаційно-культурні чинники становлення правосвідомості українського народу

Розвиток тези про етноментальні вияви правосвідомості міститься у розвідці О. Дзьобаня, О. Данильяна та Ю. Калиновського про вплив феномену Запорозької Січі, «козацького права» та морально-етичних засад «лицарського» кодексу українського козацтва на формування національної свідомості української нації, що, беззаперечно, знайшло відображення у таких складових етнічної правосвідомості, як прагнення справедливості, рівності, свободи, незалежності, національної єдності (братерства), державотворчого світогляду

та поваги до демократичного устрою [10]. Ми поділяємо думку авторів про відбиття історико-правового досвіду нації в поєднанні з морально-ціннісним потенціалом у національній свідомості та традиціях державотворення українського народу.

На нашу думку, також варте уваги дослідження І. Дмитрієнко, в якому автор надає опис генезису давніх форм української правосвідомості та характеризує первісну українську правову культуру як землеробську й скотарську, зазначає її прагматично-раціональний підхід до нормативно-правового врегулювання соціальних відносин [11].

О. Минькович-Слободяник погоджується з думкою І. Дмитрієнко лише частково та заперечує можливість будь-якої форми нормативно-правових відносин у первісних суспільствах, окрім природного права «сильного». Джерелами формування правосвідомості (як частини правової культури) у східних слов'ян дослідниця вважає вимоги моралі і справедливості, які знайшли відображення у фольклорі та пам'ятках писемності часів Київської Русі. Науковиця наголошує на взаємозв'язку між правовою культурою та правосвідомістю й декларує поширення правового нігілізму та інших проявів деформації правосвідомості в сучасному українському суспільстві. Дослідниця розвиває думку про первинність правової культури на основі розвитку правосвідомості представників різних прошарків суспільства та наводить висновки Ю. Битяка та І. Яковюка про правову культуру як «духовний» аспект правосвідомості [12].

У свою чергу, О. Данильян та Ю. Калиновський звертають увагу на особливий шлях формування правосвідомості українського народу в постійній боротьбі за національну державність. Автори підкреслюють вплив європейської та «східної» традицій на правову свідомість української нації до XV ст. та характеризують її як «межову», «міжцивілізаційну», або «маргінальну». Процес деформації правосвідомості української нації, на думку дослідників, відбувається у XV–XVII ст. під впливом російської державницької політики та знаходить відображення у посиленні рис патріархальності на колективізму, на відміну від характерного для української ментальності індивідуалізму та прагнення до демократичного устрою суспільства. Як тріумф інституційної форми філософсько-правових засад правосвідомості українців дослідники визначають Конституцію Пилипа Орлика, підкреслюючи вплив на формування правової свідомості української нації Литовського статуту, Магдебурзького права, «козацького права» тощо [13]. Погоджуємось із тезами авторів про етноментальні відмінності у правосвідомості населення сходу та заходу України, що зумовлені історико-політичними та економіч-

ними відмінностями у долі українського народу, та про витоки правового нігілізму українців у слабкості національно-державного інстинкту та відсутності єдності еліт та народу. Зарубіжні вчені М. Янг та К. Біллінгс у своїй праці також звертають увагу на етноментальні компоненти правосвідомості, використовуючи для цього термін «культурного капіталу», який впливає на взаємодію громадян із правовою системою. Подібно до звичаєвого права, культурний капітал визначає можливості особистостей використовувати свої права залежно від їхніх соціокультурних характеристик. Це вказує на те, що правосвідомість формується не лише державними нормами, а й звичаями та соціальною взаємодією [14].

О. Дзьобань у своєму дослідженні розвиває цю думку, зосереджуючись на ролі звичаєвого права як бази для неінституційної правосвідомості, підкреслюючи її важливість в умовах відсутності власної державності. Звичаєве право відображало реальні потреби суспільства, зокрема в питаннях власності. Навіть у періоди, коли українські землі перебували під владою різних держав, правосвідомість народу залишалася орієнтованою на традиції, а не на позитивне право, нав'язане колонізаторами [15]. Схожі погляди у своїй науковій праці наводить Е. Сеїтаблаєв. Автор систематизує та узагальнює ознаки правосвідомості як філософсько-правової та соціально-психологічної категорії, робить акцент на розумінні правосвідомості як окремого ментального феномену конкретного суспільства, який формується залежно від домінуючих у конкретній історико-політичній ситуації правових теорій [16]. Ф. Горак, Д. Лацко та А. Клоцек підтримують цей підхід, аналізуючи правосвідомість як багатокомпонентну категорію, яка включає знання про правову систему, довіру до права, критичну оцінку законів та правову ідентичність. Науковці визначають правосвідомість як багатовимірну категорію, що включає шість компонентів: загальні та спеціалізовані правові знання, правову обізнаність, критичне ставлення до права, довіру до правової системи та правову ідентичність [17]. Автори підкреслюють, що правосвідомість не є статичною, а формується в динаміці соціальних взаємодій. Соціальний контекст відіграє ключову роль у її розвитку, оскільки правосвідомість відображає такі, що домінують у суспільстві, правові ідеї, цінності та культурні особливості, що, на нашу думку, перегукується з ідеєю Е. Сеїтаблаєва про залежність правосвідомості від історико-політичних умов.

Соціокультурні та інституційні аспекти формування правосвідомості

Розгляд соціальної складової правосвідомості презентований насамперед у дослідженнях, які описують прояви деформацій правосвідомості, що свідчить про розуміння кризового стану правосвідомості українського суспільства

в умовах інформаційної війни РФ у інфопросторі України, широких масштабів обговорення гучних корупційних справ на рівні держслужбовців тощо.

Актуальним є дослідження Н. Ларіної та Д. Сніжко, в якому автори наголошують на визначальній ролі рівня сформованості правосвідомості у державних службовців, тому що будь-які прояви нехтування правом із боку публічних персон та можновладців спричиняють неабияку хвилю недовіри до права та закону серед громадян, що веде до деформації правосвідомості українського суспільства в цілому. Окрім опису понятійного апарату правової свідомості, стаття містить ще й аналіз явищ деформаційних проявів правосвідомості, як-от: «абсентеїзм», «правовий нігілізм», «правовий ідеалізм (фетишизм)», «правовий радикалізм». Щодо філософсько-правової складової категорії правосвідомості, в розвідці транслюється думка про метафізичний вимір права (за Кантом) як один із рівнів поняття «правосвідомість» поряд зі знанням права та розумінням права як феномену культури [18].

Доповнюючи вищезазначене, Н. Вахнюк розглядає правову культуру як фундамент для формування принципів правосуддя, управління та суспільного ладу, а правовий нігілізм – як один із викликів їхньому існуванню. На нашу думку, дослідниця фактично ототожнює поняття «правова культура» та «правосвідомість» Тому вважаємо за доцільне зауважити, що правовий нігілізм традиційно визнається однією з форм деформації правосвідомості та правової культури загалом [19].

У свою чергу, В. Сичевський розглядає принципи правової держави як провідну засаду формування суспільної правосвідомості сучасної України. Під «правовою державою» автор розуміє державу демократичну, а невід'ємною ознакою такої держави вважає «достатній рівень політичної та правової свідомості громадян», який реалізується через досвід політичного життя громадянського суспільства. Дослідник, слідом за Б. Кістяківським, наголошує на динамічній природі правосвідомості, яка призводить до змін у правовій державі. Як приклад спотвореної правосвідомості у розвідці розглядається суспільна правосвідомість у тоталітарних державах, які транслюють нігілістичне ставлення до прав власних громадян на міжнародну арену [20]. Виходячи із реалій сьогодення ми можемо розвинути думку науковця та зазначити про загрозу деформації правосвідомості українців на окупованих територіях, оскільки суспільство, в якому вони опинились, користується принципом права «сильного», а не принципами справедливості, рівності, верховенства права. З цього можна зробити висновок, що таке правове середовище деформує правосвідомість людини, спонукає її зневіритись у дієвості законів та силі права.

На трактуванні правосвідомості як «духовної» основи правової культури наголошує Я. Богів та вважає, що важливими складовими цієї філософсько-правової категорії є усвідомлення індивідом цінностей природного права одночасно з оцінкою норм чинного права. Автор досліджує види та структуру правосвідомості у працях вітчизняних науковців (А. Луцького, С. Старикової, М. Черкас, А. Дем'яненко) та доходить висновку про складність і динамічність категорії правосвідомості, наводячи різнобічні характеристики правосвідомості як синкретичного явища, що містить ознаки форми свідомості, елементу правового врегулювання, підвалиною для розбудови правової держави тощо. Я. Богів приділяє увагу дослідженням українських науковців у галузі можливих форм деформації правосвідомості, як-от: правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, правова демагогія, правовий інфантилізм тощо. Серед чинників, що призводять до викривлення правосвідомості, у розвідці зазначені романтизація образу злочинця у мистецтві, викривлення правових ідеалів. Наводячи думку І. Шаравари, автор поділяє її застереження щодо розрізнення правового нігілізму та конструктивної критики правової дійсності [21].

В. Філіпенко особливу увагу звертає на необхідність високого рівня правової культури суб'єктів влади та зауважує, що деформація правосвідомості через недостатній рівень правового виховання несе пряму загрозу національній безпеці України [22].

Розвиваючи думку про сутність, різновиди й фактори деформацій правосвідомості, В. Тимошенко визнає в категорії правосвідомості ознаки філософські (свідомість), соціальні (чинники економічного, соціального, політичного, правового, ідеологічного, етичного, організаційного характеру), психологічні та біологічні фактори [23]. На наш погляд, актуальним є звернення уваги автора на такі прояви деформованої правосвідомості, як правова демагогія та правовий конформізм, як найбільш небезпечні в умовах трансформаційного стану сучасного українського суспільства. Як один із важливих елементів правосвідомості у розвідці зазначається правова активність особистості, а саме – мотивація, яка визначається моральними якостями особистості. Погоджуємося з положеннями розвідки щодо неототожнення суб'єктивного сприйняття права з деформацією правосвідомості суб'єкта пізнання, таке трактування доводить розуміння правосвідомості як складного діалектичного явища.

Докладний аналіз історії розуміння філософсько-правової сутності правосвідомості від часів Давнього світу надає Н. Бровко, зазначаючи про увагу до питання усвідомлення правових суспільних реалій та формування у свідо-

мості індивіда уявлень про власну правову поведінку з боку провідних філософів, правників-науковців, педагогів у різні періоди розвитку філософської думки. Авторку насамперед цікавить дидактичний потенціал феномену правосвідомості. У своїй дисертації науковиця зазначає, що розгляд історичного розвитку становлення релігійних, філософських, політичних, етико-соціальних та правових знань «допомагає зрозуміти те, як у боротьбі та зіткненні різних поглядів і позицій одночасно відбувався процес розвитку пізнання природи держави та права, поглиблення уявлень про свободу, справедливість і право, закон і законність, про належний громадський і державний устрій, про права і свободи людини, форми і принципи взаємин особистості і влади тощо», що і є, на наш погляд, підґрунтям формування правосвідомості. Провідними чинниками структури правосвідомості дослідниця вважає суспільну, індивідуальну правосвідомість та правову культуру, серед яких першочерговим визначає деонтологічне бачення світу індивідом, що визначає проєкцію моральних настанов та прийняття правових обмежень. Перші паростки правосвідомості у давніх суспільствах дослідниця вбачає у міфологічних сюжетах та образах, які стали архетипними. Традиційно приділено увагу працям Сократа та Платона у виокремленні філософської бази правосвідомості [24].

Тему взаємозалежності та взаємовпливу правосвідомості й правової культури досліджують О. Ткаля і В. Кутовий [25]. Автори визначають правосвідомість як складову правової культури та вказують на органічний взаємозв'язок цих категорій.

Також потребує уваги думка науковців щодо ролі правової доктрини у формуванні правосвідомості. С. Старикова виокремлює правову доктрину як структурний елемент правосвідомості. Правосвідомість дослідниця характеризує як поєднання правової реальності та правового ідеалу, розглядає її як інтегративне системне явище правової системи. У філософсько-правовому ракурсі розгляду категорії правосвідомості авторка вбачає першорядну роль свідомості як системи ідеологічних та психологічних компонентів у механізмі взаємодії між об'єктивним правом та його реалізацією в правовій діяльності [26]. Погоджуємося з тезою дослідниці про недоречність штучного розподілу правосвідомості на окремі елементи (логіку та емоції у правових переконаннях). У структуруванні правосвідомості науковиця вважає доречним поділ на правову ідеологію та правову психологію. Таким, що потребує уваги, є положення розвідки про евристичну функцію правосвідомості як універсального інструменту пізнання, оцінювання та перетворення правової дійсності, що вкладається у визнання дидактичного потенціалу правосвідомості.

Висновки

Розуміння еволюції та сучасного стану правосвідомості є важливим для розвитку правничої науки та практики, а також для створення ефективних механізмів формування правової культури в суспільстві. Аналіз сучасних досліджень вітчизняних науковців дає змогу простежити послідовні етапи в трансформації сприйняття поняття «правосвідомість» від розуміння правосвідомості як морально-філософської категорії через поєднання понять «свідомість», «справедливість» та «право» в часи Античності, доповнення цього поняття «духовним» компонентом у добу середньовічної схоластики, розширення кола трактування правосвідомості як вияву активного аксіологічного акту індивідуума під впливом ідей природного права у німецькій класичній ідеології Нового часу, залучення психологічного дискурсу до розгляду структури правосвідомості в працях дослідників з правової психології на початку ХХ ст., активне дослідження національно-ментальної складової правосвідомості українців після набуття Україною незалежності, вивчення дидактичного потенціалу правової свідомості та дослідження механізмів її формування через освітню систему в період активного державотворення в Україні у ХХІ ст. до дослідження широкого спектру деформацій правосвідомості у періоди суспільно-політичних криз постмодерного суспільства, які супроводжуються кризою міжнародного права.

Сучасні дослідження дедалі більше підкреслюють інтегративну природу правосвідомості, яка охоплює філософські, психологічні та соціальні аспекти. Розуміння правосвідомості еволюціонувало від античних філософських концепцій до сучасних соціокультурних інтерпретацій, зазнаючи впливу історичних, політичних та соціальних змін. Слід зазначити про плюралізм інтерпретацій визначення категорії «правосвідомість». Дослідники пропонують різноманітні підходи, що відображають різні аспекти цього феномену. Розуміння правосвідомості тісно пов'язане з історичним, культурним і соціальним контекстом. Сучасні студії приділяють значну увагу проблемам деформації правосвідомості, особливо в умовах суспільних криз та інформаційних воєн. Формування правової свідомості тісно пов'язане з процесами правової освіти та виховання. Подальші дослідження у цій сфері повинні орієнтуватися на міждисциплінарний підхід: поглиблення співпраці між філософами, юристами, психологами та соціологами для всебічного дослідження правосвідомості; на емпіричні дослідження: проведення масштабних емпіричних досліджень для виявлення особливостей правосвідомості різних соціальних груп та регіонів; на дослідження деформацій правосвідомості: виявлення причин та механізмів деформації правосвідомості та розробка ефективних методів її корекції; на роль правової культури: дослідження

взаємозв'язку між правовою свідомістю та правовою культурою; на вплив нових технологій: аналіз впливу інформаційних технологій та соціальних мереж на формування правосвідомості.

Список використаних джерел

- [1] Забзалюк Д. Є. Генеза наукового бачення дефініції «правова свідомість». *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія: Право*. 2020. № 24. С. 111–118. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.3678809>.
- [2] Забзалюк Д. Є. Право та правова свідомість: взаємодія, взаємозалежність та взаємовплив. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 7, № 1. С. 23–29. <http://doi.org/10.23939/law2020.25.023>.
- [3] Зварич Р. В., Короед С. О. Взаємодія правосвідомості та регулятивного механізму в теорії держави і права. *Юридичний бюлетень ОДУВС*. 2019. Вип. 11, ч. 1. С. 27–34. <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-1.03>.
- [4] Бахновська І. П., Лалуєва А. О. Правосвідомість юриста: шляхи формування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 20–23. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32365> (дата звернення: 02.11.2024).
- [5] Гринюк Р. Ф., Гуцуляк О. І. Правосвідомість як предмет теоретико-правового, соціально-філософського і психологічного аналізу. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 1, т. 2. С. 4–17. URL: <https://jprchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14112/14083> (дата звернення: 30.10.2024).
- [6] Шульга А. М. Правосвідомість особи як передумова її правомірної поведінки: ретроспективний погляд, сучасна інтерпретація. *Право і безпека*. 2022. Вип. 87. № 4. С. 45–58. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.04>.
- [7] Коваленко І. І., Кальницький Е. А. Правове життя: предметний зміст. *Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій* : монографія / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. С. 210–225. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18268/1/Мопokol_8.pdf (дата звернення: 01.11.2024).
- [8] Коваленко Д. О., Сухонос В. В. Особистість та її правосвідомість: процес формування. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. (м. Суми, 21–22 трав. 2020 р.) / ред.: А. М. Куліш, О. М. Резнік. Суми : СумДУ, 2020. Ч. 1. С. 31–34. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/77885> (дата звернення: 02.11.2024).
- [9] Назаренко О. А. Теоретико-правова характеристика правосвідомості. *Право і суспільство*. 2023. № 2, т. 2. С. 3–8. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.1>.
- [10] Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Yu. Yu. History of the formation and traditions of the Ukrainian Cossack state in the 16th–17th centuries: institutional and legal context. *Cogito*. 2024. Vol. XVI, no. 2/June. P. 29–55. URL: https://cogito.ucdc.ro/issues/COGITO%20no.2_27062024%20_VT.pdf ((last accessed: 04.11.2024).
- [11] Дмитрієнко І. В. Первісна українська правова культура: початкові форми художньо-правової свідомості, культури та їх артефактів – першооснови нормативно-правового світоосмислення. *Форум права*. 2009. № 2. С. 112–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2009_2_20 (дата звернення: 30.10.2024).
- [12] Минькович-Слободяник О. В. Основні етапи формування правової культури на теренах сучасної України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 44–49. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.07>.

- [13] Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Yu. Yu., Hetman Y. A. Historical and cultural origins of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Hystyricas y Geográficas*. 2022. № 28 (Enero – Junio). P. 346–360. URL: <https://www.revistanotashistoricasygeograficas.cl/index.php/nhyg/issue/view/22> (last accessed: 04.11.2024).
- [14] Young K., Billings K. R. Legal Consciousness and Cultural Capital. *Law & Society Review*. 2020. Vol. 54, issue 1. P. 33–65. <https://doi.org/10.1111/lasr.12455>.
- [15] Danilyan O.G., Dzeban O.P., Kalynovskyi Yu.Yu., Klenina K. The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Hystyricas y Geográficas*. 2021. № 26 (Enero–Junio). P. 144–165. URL: <https://revistanotashistoricasygeograficas.cl/carga/wp-content/uploads/2021/04/5-Oleg-et-al-Notas-1-2021.pdf> (last accessed: 04.11.2024).
- [16] Сеїтаблаєв Е. Р. Поняття та ознаки правосвідомості. *Грааль науки. Секція VI. Право та міжнародне право*. 2024. № 38. С. 108–110. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.12.04.2024.016>
- [17] Horák F., Lacko D., Klocek A. Legal Consciousness: A Systematic Review of its Conceptualization and Measurement Methods1. *Anuario de Psicología Jurídica*. 2021. № 31(1). P. 9–34. <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>.
- [18] Ларіна Н., Сніжко Д. Формування правосвідомості у публічних службовців: понятійне поле, види, структура. *Аспекти публічного управління*. 2021. Т. 9, № 4. С. 13–19. <https://doi.org/10.15421/152132>.
- [19] Вахнюк Н. Суб'єкти правового нігілізму в правовій культурі України. *Юридичний вісник НУ «Одеська юридична академія»*. 2024. № 1. С. 242–248. <https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2024.26>.
- [20] Сичевський В. В. Суспільна правосвідомість, правова держава та концепція прав людини. *Академічні візії*. 2022. № 14. С. 1–7. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10202683>.
- [21] Богів Я. С. Правосвідомість як основа побудови правової держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 33. С. 196–202. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7457683>.
- [22] Філіпенко В. Національна безпека та правове виховання в Україні: проблеми взаємодії. *Філософія і право : тези доп. XVI Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (22 трав. 2020 р.)*. Харків, 2020. С. 191–193. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/18041> (дата звернення: 31.10.2024).
- [23] Тимошенко В. І. Деформована правосвідомість як передумова протиправної поведінки. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31(70), № 4. С. 27–32. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/7.pdf (дата звернення: 04.11.2024).
- [24] Бровко Н. І. Філософсько-правові засади формування правосвідомості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2019. С. 113–137. URL: <http://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/3511> (дата звернення: 30.10.2024).
- [25] Ткаля О. В., Кутовий В. В. Правова культура та правова свідомість: взаємозалежність та взаємодія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 38–41. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/7>.
- [26] Старикова С. І. Місце правової доктрини у структурі правосвідомості. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 59–64. <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.1.12>.

References

- [1] Zabzalyuk, D.E. (2020). Genesis of the scientific vision of the definition "legal consciousness". *Scientific Notes of the Lviv University of Business and Law. Series: Law*, 24, 111-118. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.3678809>.
- [2] Zabzalyuk, D.E. (2020). Law and legal consciousness: interaction, interdependence, and mutual influence. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series "Legal Sciences"*, 7(1), 23-29. <http://doi.org/10.23939/law2020.25.023>.
- [3] Zvarych, R.V., & Koroied, S.O. (2019). Synergy of legal awareness and regulative mechanism in theory of state and law. *Legal Bulletin of Odesa State University of Internal Affairs*, 11(1), 27-34. <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-1.03>.
- [4] Bakhnovska, I.P., & Lalueva, A.O. (2020). Legal awareness of a lawyer: ways of forming. *Comparative-analytical law*, 1, 20-23. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32365>.
- [5] Hryniuk, R.F., & Hutsuliak, O.I. (2023). Legal consciousness as an object of theoretical-legal, socio-philosophical, and psychological analysis. *Donetsk National University of Vasyl Stus Law Journal*, 1(2), 4-17. Retrieved from <https://jpcchdn.donnu.edu.ua/article/view/14112/14083>.
- [6] Shulha, A.M. (2022). Legal consciousness as a prerequisite for person's lawful behavior: retrospective view, modern interpretation. *Law and Security*, 87(4), 45-58. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.04>.
- [7] Kovalenko, I.I., & Kalnytskyi, E.A. (2020). Legal life: Substantive content. *Modern society, man, law in the conditions of global transformations*. O. G. Danylyan (Ed.), 210-225. Kharkiv: Pravo. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18268/1/Monokol_8.pdf.
- [8] Kovalenko, D.O., & Sukhonos, V.V. (May 21-22, 2020). Personality and its legal consciousness: The formation process. In *Reforming the legal system in the context of European integration processes: Materials of the IV International Scientific and Practical Conference*, 1, (pp. 31-34). Sumy: SumDU. Retrieved from <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/77885>.
- [9] Nazarenko, O.A. (2023). Theoretical and legal characteristics of legal consciousness. *Law and Society*, 2(2), 3-8. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.1>.
- [10] Getman, A.P., Danilyan, O.G., Dzeban, O.P., & Kalynovskyi, Yu.Yu. (2024). History of the formation and traditions of the Ukrainian Cossack state in the 16th–17th centuries: institutional and legal context. *Cogito*, XVI(2), 29-55. Retrieved from https://cogito.ucdc.ro/issues/COGITO%20no.2_27062024%20_BT.pdf.
- [11] Dmytrienko, I.V. (2009). Early Ukrainian legal culture: Initial forms of artistic and legal consciousness, culture, and their artifacts – foundations of normative and legal worldview. *Forum of Law*, 2, 112-119. Retrieved from https://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2009_2_20.
- [12] Mynkovich-Slobodyanyk, O.V. (2019). The main stages of the formation of legal culture in the territory of modern Ukraine. *Kyiv University of Law Journal*, 3, 44-49. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.07>.
- [13] Danilyan O.G., Dzeban O.P., Kalynovskyi Yu.Yu., & Hetman Y.A. (2022). Historical and cultural-mental origins of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Hystoricas y Geográficas*, 28 (Enero – Junio), 346-360. Retrieved from <https://www.revistanotashistoricasygeograficas.cl/index.php/nhyg/issue/view/22>.

- [14] Young, K., & Billings, K.R. (2020). Legal Consciousness and Cultural Capital. *Law & Society Review*, 54(1), 33-65. <https://doi.org/10.1111/lasr.12455>.
- [15] Danilyan, O.G., Dzeban, O.P., Kalynovskyi, Yu.Yu., & Klenina, K. (2021). The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Historicas y Geograficas*, 26 (Enero–Junio), 144-165. Retrieved from <https://revistanotashistoricasygeograficas.cl/carga/wp-content/uploads/2021/04/5-Oleg-et-al-Notas-1-2021.pdf>.
- [16] Seitablaiev, E.R. (2024). The concept and features of legal consciousness. *Graale of Science. Section VI: Law and International Law*, 38, 108-110. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.12.04.2024.016>.
- [17] Horák, F., Lacko, D., & Klocek, A. (2021). Legal Consciousness: A Systematic Review of its Conceptualization and Measurement Methods1. *Anuario de Psicología Jurídica*, 31(1), 9-34. <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>.
- [18] Laryna, N., & Snizhko, D. (2021). Formation of legal consciousness in public servants: Conceptual field, types, structure. *Aspects of Public Administration*, 4(9), 13-19. <https://doi.org/10.15421/152132>.
- [19] Vakhniuk, N. (2024). Subjects of legal nihilism in the legal culture of Ukraine. *Law Bulletin of NU "Odessa Law Academy"*, 1, 242-248. <https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2024.26>.
- [20] Sychevskyi, V.V. (2022). Public legal consciousness, the rule of law, and the concept of human rights. *Academic Visions*, 14, 1-7. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10202683>.
- [21] Bohiv, Ya.S. (2022). Legal consciousness as the foundation for building a rule-of-law state. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law. Series: Economics. Series: Law*, 33, 196-202. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7457683>.
- [22] Filipenko, V. (May 22, 2020). National security and legal education in Ukraine: Problems of mutual influence. *Philosophy and Law: Abstracts of the XVI International Scientific Conference of Postgraduate Students and Students*, (pp. 191-193). Kharkiv. Retrieved from <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/18041>.
- [23] Tymoshenko, V.I. (2020). Deformed legal consciousness as a prerequisite for unlawful behavior. *Scientific Notes of TNU Named After V.I. Vernadsky. Series: Legal Sciences*, 31(70)(4), 27-32. Retrieved from https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/7.pdf.
- [24] Brovko, N.I. (2019). *Philosophical and legal foundations for the formation of legal consciousness in the context of the transformation of the educational process in Ukraine*. Doctoral Thesis. Lviv. Retrieved from <http://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/3511>.
- [25] Tkalya, O.V., & Kutovyi, V.V. (2021). Legal culture and legal consciousness: interdependence and mutual influence. *Legal Scientific Electronic Journal*, 1, 38-41. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/7>.
- [26] Starykova, S.I. (2020). The place of legal doctrine in the structure of legal consciousness. *Southern Ukrainian Legal Journal*, 1, 59-64. <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.1.12>.

Олексій Дмитрович Базаєв

аспірант кафедри філософії

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0004-1869-815X

Oleksii D. Bazayev

Postgraduate Student of the Department of Philosophy
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0004-1869-815X

Рекомендоване цитування: Базаєв О. Д. Правосвідомість як філософсько-правова категорія: історичні та сучасні інтерпретації. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 167. С. 6–24. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.319129>.

Suggested Citation: Bazayev, O.D. (2024). Legal Consciousness as a Philosophical and Legal Category: Historical and Contemporary Interpretations. *Problems of Legality*, 167, 6-24. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.319129>.

Статтю подано / Submitted: 09.11.2024
Доопрацьовано / Revised: 10.12.2024
Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2024
Опубліковано / Published: 30.12.2024